

ŞCOALA DOCTORALĂ INTERDISCIPLINARĂ

Facultatea de Muzică

Drd. Bodurian Ágota

***Influenţe ale comunităţii armene în dezvoltarea vieţii culturale
din Transilvania.***

***Influences of the Armenian community in the development of
cultural life in Transylvania.***

REZUMAT

Conducător ştiinţific

Prof.dr Stela Drăgulin

BRAŞOV, 2023

Cuprins

Introducere	4
Capitolul I. Origini - o scurtă incursiune în istoria Armeniei	7
1.1. Formarea diasporei armene	9
1.2. Religia armenilor, primul popor creştin din lume	9
1.3. Limba armeană	9
1.4. Inventarea alfabetului, factor socio-cultural decisiv al istoriei armene	10
1.5. Structura şi dezvoltarea sistemului de învăţământ	10
1.6. Evoluţia artelor	11
Capitolul II. Stabilirea comunităţii armene pe teritoriul românesc şi transilvan	13
2.1. Introducere în istoria armenilor din Transilvania	13
2.2. Formarea diasporei armene în spaţiul european central şi de est	13
2.3. Diaspora armeană pe teritoriile româneşti	13
2.4. Armenii în Transilvania	14
2.4.1. O scurtă istorie a teritoriului. Compoziţia etnică a populaţiei Transilvaniei	14
2.4.4. Viaţa religioasă a armenilor din Transilvania	15
2.4.5. Implicarea socială a armenilor transilvăneni	15
2.4.7. Asociaţiile cu caracter ştiinţific şi activităţile culturale ale armenilor	16
Capitolul III. Muzica armeană	17
3.1. Istoria muzicii armene universale	17
3.2. Genurile muzicii religioase	17
3.3. Sistemul celor opt moduri	17
3.3.1. Octoihul liturgic: modul fiecărei zile	18
3.4. Problematika notaţiei muzicale	18
3.5. Reprezentanţi de seamă ai muzicii armene în secolul XVIII	18
3.5.1. Sayat-Nova	18
3.6. Reprezentanţi de seamă ai muzicii armene în secolul XIX	18
3.6.1. Cristaphor Kara-Murza	18

3.6.2. Komitas	19
3.7. Reprezentanți de seamă ai muzicii armene în secolele XIX-XX. 3.7.1 Aram Hacıaturian	19
Capitolul IV. Muzica armeană din Transilvania.....	20
4.1. Muzica folclorică.....	20
4.2. Muzica religioasă.....	20
4.2.2 Limba muzicii religioase armene din Transilvania	21
4.2.3 Funcția cântecelor religioase armene	21
4.2.4 Notăția cântecelor cuprinse în manuscrisele de la Frumoasa și Gheorgheni.....	21
4.2.5 Proveniența cântecelor liturgice armene din Transilvania.....	22
4.3 Urme ale muzicii secolului XIX. la Frumoasa.....	22
4.4 Urme ale muzicii secolelor XIX.-XX. la Gheorgheni.....	24
4.4.1 Moștenirea muzicală a cantorului Bálint Ákos	24
4.4.2 O scurtă prezentare al Caietului Nr. 3 din moștenirea muzicală a cantorului Bálint Ákos.....	24
4.4.3 Analiza Caietului Nr. 5 din moștenirea muzicală a cantorului Bálint Ákos.....	25
Concluzii finale, contribuții personale și originalitate.....	28

Introducere

„Armenian is the language to speak with God. God spoke to the world in Armenian.”

Lord Byron

Poporul armean, prima naţiune creştină a istoriei a străbătut un drum lung şi plin de dificultăţi, în cursul căruia reprezentanţii săi s-au răspândit pe întreaga planetă, lăsând o amprentă marcantă asupra dezvoltării economice şi culturale a tuturor teritoriilor.

Diaspora armeană din România, şi în special comunităţile de pe teritoriul Transilvaniei, a contribuit semnificativ la înfiinţarea, construirea şi înflorirea unor oraşe, la dezvoltarea economică a mai multor regiuni, la înfiinţarea unor instituţii culturale, economice şi sociale de importanţă majoră.

Autoarea acestei lucrări are origini armenie, iar interesul şi determinarea intensă faţă de propriile rădăcini reprezintă principala **motivaţie** pentru cercetarea acestei teme, prea puţin abordată în activitatea ştiinţifică autohtonă. Experienţa proprie demonstrează că în mai puţin de o sută de ani o familie îşi poate pierde legătura cu rădăcinile sale din patria-mamă, îşi poate uita limba maternă şi tradiţiile: tradiţii, care cu o generaţie în urmă, încă erau practicate în familie. Faptul, că au rămas doar foarte puţine datini şi obiceiuri pe care comunitatea armeană transilvană a reuşit să le păstreze, sunt motivele primordiale care constituie germenele începerii cercetărilor de faţă.

Cu ocazia pelerinajelor tradiţionale ale bisericilor armenie din Transilvania se cântă un repertoriu mixt (armean şi maghiar) însă acest repertoriu armean – deşi este cântat în limba armeană – nu mai este înţeles de nimeni. Au rămas doar doi preoţi pe întregul teritoriu al Transilvaniei care sunt autorizaţi să celebreze slujbă de rit armeano-catolic, şi nici o persoană care să vorbească sau să înţeleagă limba armeană. Cultul şi cultura, amândouă se află pe cale de dispariţie, de destrămare.

Cel mai solid argument, şi **sensul cel mai profund** al acestei cercetări reprezintă deci faptul că comunităţile armenie din Transilvania sunt pe cale de dispariţie. Asimilarea este aproape absolută, populaţia de origine armeană nu-şi mai vorbeşte limba maternă de vreme îndelungată, iar valorile culturale deosebite care aparţin acestui segment al populaţiei transilvane vor dispărea în mod sigur în cursul următoarelor decenii, în lipsa interesului şi fondurilor pentru cercetarea şi conservarea acestora. Există bineînţeles încercări de susţinere şi conservare a tradiţiilor, însă identitatea naţională armeană „munceşte” în foarte puţine persoane, iar interesul maselor largi faţă de această cultură devine din ce în ce mai redusă.

Argumentul primordial care stă la baza prezentei cercetări doctorale este deci necesitatea cercetării şi salvării în ultimul moment a ceea ce a supravieţuit secolelor din cultura şi arta unei etnii, care a avut rol decisiv în fondarea unor oraşe din Transilvania, şi în dezvoltarea culturii, societăţii şi economiei regiunii – referindu-ne aici în special la moştenirea muzicală armeană.

Prezentarea şi abordarea analitică a elementelor socio-culturale armenie constituie fundamentul obiectivului general al prezentei cercetări, a cărei finalitate constă în identificarea şi descrierea particularităţilor istoriei şi culturii armenie din Transilvania. Definierea obiectivului general reflectă

stabilirea progresivă a priorităţilor de cercetare, formularea lor oferind totodată baza structurării pe capitole a prezentei lucrări. Ierarhizând cele incluse în cadrul lucrării, **obiectivele** specifice ale cercetării ştiinţifice vor fi următoarele:

- realizarea unei imagini globale referitoare la istoria şi cultura poporului armean
- prezentarea unui grup specific, parte din acest popor: armenii din Transilvania
- prezentarea istoriei muzicii armene şi a elementelor specifice acesteia
- identificarea şi descrierea elementelor cultural-artistice şi specific muzicale ale comunităţii armene din Transilvania
- prezentarea repertoriului liturgic armeano-catolic maghiar al secolelor XIX.-XX. din Transilvania.

Teza intitulată ***Influenţe ale comunităţii armene în dezvoltarea vieţii culturale din Transilvania*** este compusă din 4 capitole.

Primul capitol prezintă succint istoria poporului armean, de la origini şi până în secolul XX., relatând unele aspecte fundamentale, necesare înţelegerii acestei culturi cu totul deosebită. Ca orice cultură, cea armeană a împrumutat şi în acelaşi timp a dat valori impresionante civilizaţiei umane: lângă moştenirea străveche indo-europeană şi a civilizaţiilor antice de pe Podişul Armeniei, poporul armean a intrat în contact cu aproape toate civilizaţiile antice şi medievale însemnate. Acest contact cu cele mai elevate culturi şi civilizaţii a îmbogăţit şi a ridicat valoarea culturii spirituale şi materiale armene. Această atitudine receptivă faţă de culturile altor popoare a dus la faptul, că armenii au tradus în limba lor aproape întreaga moştenire culturală a omenirii, apoi dezvoltându-şi artele, caracterizate prin maturitate şi un umanism profund. În acest capitol sunt tratate subiecte ca formarea diasporei armene, religia, limba şi alfabetul, învăţământul şi artele caracteristice culturii armene, printre care arhitectura, sculptura, arta miniaturală şi literatura.

Capitolul II. prezintă istoricul formării diasporei armene din Europa centrală şi de est, a stabilirii comunităţii armene pe teritoriul României. Această parte a lucrării prezintă deci succint procesul istoric al migraţiei şi stabilirii armenilor pe meleagurile transilvane, fondarea oraşelor, construirea bisericilor armene, apoi asimilarea acestui numeros grup etnic la populaţia maghiară, treptata transformare intervenită în practicarea cultului religios, trecerea quasi forţată la ritul catolic al armenilor.

În acest capitol prezentăm de asemenea tradiţiile autohtone şi influenţa poporului maghiar, cu care au intrat în contact armenii, atitudinea receptivă reciprocă, interpenetraţiunile culturale care au contribuit la schimbarea artei muzicale. Istoria zbuciumată a poporului armean defineşte în mare măsură felul în care s-au dezvoltat artele, şi, felul în care s-a format aceea cultură vastă şi bogată care caracterizează poporul armean, răspândit în întreaga lume.

Capitolul abordează istoria şi caracteristicile culturii armene din Transilvania, dedicând câte un subcapitol învăţământului, religiei, şi evenimentelor culturale însemnate din această regiune, precum şi efectele benefice ale prezenţei lor în ceea ce priveşte dezvoltarea oraşelor şi a societăţii în general.

Capitolul III. este dedicat muzicii armene, având ca scop conturarea evoluţiei muzicii armene, din vremurile cele mai vechi până în secolul al XIX-lea. Cercetările muzicologice dovedesc cu certitudine, că existenţa muzicii în Armenia este la fel de veche cât însuşi poporul armean. În

Antichitate întreaga populație a țării a avut parte la formarea muzicii, care a fost parte indispensabilă a vieții, un factor cu caracter decisiv în formarea valorilor estetice și spirituale de asemenea, care a servit întotdeauna ridicarea națiunii și renașterea culturii autohtone. Putem considera, că din cele mai fragede momente ale existenței sale poporul armean își avea cântecele și muzica sa religioasă, dar lângă acestea a realizat și creații muzicale laice, care oglindeau tratau probleme cotidiene. Începem drumul istoric al reconstituirii evoluției muzicii armenice de la rădăcinile antice. Acest capitol urmărește drumul parcurs de diversele genuri cu caracter laic și religios, care se dezvoltă în relație strânsă în cursul secolelor. În cadrul cercetării sunt prezentate tradițiile autohtone, precum și influențele culturilor cu care poporul armean a intrat în contact. Sunt amintite interpenetrațiile culturale, atitudinea receptivă reciprocă care au contribuit la evoluția echilibrată a artei muzicale. Sunt prezentate de asemenea fragmente din textele primelor cântece care s-au păstrat din Armenia antică, este evocată activitatea trubadurilor din Evul Mediu și sunt enumerați și cei mai mari cântăreți și compozitorii de renume. Momentele fondării primelor universități și prezentarea primelor sisteme de notație muzicală specific armenice constituie elemente importante ale acestui capitol, care cuprinde și descrierea unor elemente esențiale ale acestei arte muzicale străvechi: modurile și genurile muzicii, istoria notației, și prezentarea a patru compozitori de importanță majoră în acest domeniu: Sayat-Nova, Cristaphor Kara-Murza, Komitas și celebrul Aram Hacıaturian.

Ultimul capitol se divide în două părți: în prima parte sunt prezentate unele informații cu caracter general, referitoare la muzica armeană din Transilvania și documentele puține, care există în prezent, referitoare la muzica folclorică armeană. În continuare urmează prezentarea și analiza unor fragmente muzicale descoperite în arhivele bisericilor armeano-catolice din regiune: bisericile de la Gheorgheni și Frumoasa. În cursul cercetărilor efectuate, pe parcursul documentării în arhivele și bibliotecile centrelor armeano-catolice din Transilvania am reușit să descoperim unele materiale necunoscute, de o valoare deosebită, care constituie dovada unei vieți muzicale efervescente, și povestesc despre o activitate liturgică, de o viață religioasă profund trăită, în care credința și muzica constituiau parte indispensabilă a vieții armenilor din Gheorgheni și Frumoasa. Aceste materiale muzicale pomenesc de asemenea despre relațiile oficiale și neoficiale, strânse dintre comunitățile armenice din Transilvania și despre influențele versatile dintre culturile etniilor care conviețuiesc pe teritoriul Transilvaniei: armeni, maghiari, români, sași etc.

În acest segment cu caracter analitic încercăm să identificăm și să definim elementele autentice de origine armeană, și să le distingem de elementele preluate din cultura muzicală religioasă a populației maghiare, urmărind astfel și prin intermediul muzicii bisericești procesul asimilării.

În scopul sublinierii autenticității și valorii manuscriselor muzicale analizate, exemplele muzicale sunt incluse și prezentate în cadrul lucrării în forma lor originală.

Epilogul lucrării de doctorat prezintă unele concluzii finale, însumând concluziile conturate la sfârșitul fiecărui capitol, și recapitulând în același timp aspectele esențiale ale rezultatelor cercetării și totodată a celor ce conferă originalitate și importanță științifică al temei tratate în cadrul lucrării.

Capitolul I.

Origini – o scurtă incursiune în istoria Armeniei

Cercetările realizate până în zilele noastre nu permit elucidarea perfectă a problematicii genezei poporului armean, însă ne stau la dispoziție numeroase descoperiri arheologice, studii lingvistice și antropologice, precum și inscripții antice sumeriene, asiro-babiloniene, persane și egiptene, care însumate cu datele ce reies din scrierile istoricilor antici greci și tradițiile transmise din generație în generație au dus la formarea mai multor teorii, referitoare la etnogeneza poporului armean.

În perioada preistorică în Armenia veche au conviețuit mai multe triburi. Din legendele referitoare la originea poporului aflăm că la mijlocul mileniului trei înainte de erei noastre, strămoșul tuturor armenilor, *Hayk* (descendentul lui Noe) a purtat război împotriva regelui Asiriei. În cursul luptei l-a omorât pe regele asirian și a întemeiat țara denumită azi Armenia. (Nersesian, 2006, pag. 9) Varianta originală a numelui țării în limba armeană a fost *Hayq* (de fapt pluralul cuvântului „armean”), mai târziu numele s-a transformat în *Hayastan* (varianta folosită și în zilele noastre). (Albinetz, 2012, pag. 14). Următoarea epocă însemnată a istoriei Armeniei a fost cea a regelui Tigran II. Sursele istorice îl prezintă pe Tigran al II-lea – amintit deseori ca Tigran cel Mare –, nepotul lui Artaxias, ca fiind cel mai strălucit reprezentant al istoriei armene, căci de numele lui se leagă formarea statului armean. A fost un mare luptător, a cucerit numeroase teritorii, a fondat o seamă de instituții culturale. În anul 69 î.e.n. a construit a doua capitală, denumită Tigranakert. În epoca lui Tigran II. țara a purtat numele „Armenia dintre mări”, referindu-se la granițele țării care se întindea între Marea Mediterană și Marea Caspică. Regatul armean *Urartu* s-a format în secolul IX. înainte de erei noastre, și a fost condus de un șir de domnitori de importanță majoră, dintre care este demn de menționat regele *Arghishti I.* (786-764 î.e.n.), în perioada domniei căruia s-a fondat orașul Erevan (Erebuni). Deci, din datele istorice aflăm că orașul Erevan a fost fondat cu câteva decenii înainte de Roma. Regatul *Urartu* s-a prăbușit în perioada anilor 600-500 î.e.n., iar datele istorice referitoare la următoarele secole sunt foarte puține. (Albinetz, 2012, pag. 16) . O următoare etapă importantă a istoriei armene constituia perioada domniei Dinastiei *Arșacizilor*, între anii 66 și 428 era noastră. Primul reprezentant al dinastiei pe tronul armean a fost *Tridat I.*, domnitor de origine partă. El provenea din familia regelui *Vaghars* care în urma cuceririi teritoriilor armene, în anul 52 îl numea pe *Tridat* rege al Armeniei. Au urmat lupte îndelungate, provocate de reprezentanții Imperiului Roman, nemulțumiți de numirea regelui nou, însă în urma acestui război de aproape 15 ani, *Tridat* a fost recunoscut ca regele Armeniei independente. În această perioadă influențele parte, dar și cele romane s-au făcut simțite într-o măsură considerabilă pe teritoriul Armeniei. Un alt reprezentant de seamă al dinastiei era *Tridat al III-lea*, domnitorul care a ocupat tronul Armeniei în 287. *Tridat*, denumit și „cel Mare”, făcea parte dintre domnitorii care au cultivat la un nivel înalt interesul pentru arte și pentru cultura apuseană în rândul poporului armean. (Gazdovits, 2006, pag. 28) Un moment remarcabil al istoriei poporului armean îl constituie anul 301: în urma unor întâmplări cu caracter miraculos, armenii au adoptat creștinismul, devenind primul popor din întreaga lume care recunoștea creștinismul ca religie de stat.

Istoricii afirmă, că din acest moment direcția dezvoltării Armeniei s-a schimbat în mod radical. A urmat distrugerea tuturor urmelor „păgânismului” pe întregul teritoriu al țării: bisericile au fost dărâmate, statuile zeităților doborâte și eliminate peste tot. Personajul cheie al acestor întâmplări istorice a fost *Sf. Grigore Luminătorul* în limba armeană *Գրիգոր Լուսավորիչ* (257-330), apostolul/evangelizatorul armenilor, misionarul, care l-a convins pe rege să adopte creștinismul în întreaga țară. (Nersesian, 2006, pag. 95)

După căderea regatului armean (428 e.n.), poporul a luptat timp de patru secole pentru libertatea țării: inițial împotriva Persiei și Bizanțului, care în anul 591 au împărțit din nou teritoriile armene, apoi din anii 640 împotriva arabilor. În urma războaielor neîncetate cu arabii, în secolul IX. Armenia și-a obținut din nou independența. (Albinetz, 2012, pag. 18) Conducătorul acestor lupte pentru independență, a fost *Ashot I.*, originar din familia *Bagratuni*. El a devenit regele țării în 885, și guvernarea sa a ținut până în 890. Urmașii săi pe tron, domnitorii armeni ai secolului X. dispuneau de abilități intelectuale și de conducere deosebite, precum și de o forță politică remarcabilă, astfel țara s-a dezvoltat și a devenit una dintre statele cele mai puternice. Invadarea Armeniei de către turci, petrecută în urma căderii Bagratizilor, a avut consecințe remarcabile asupra soartei poporului armean: populația capitalei Ani și a întregii țări a suferit schimbări care au influențat întreaga istorie a națiunii armene. A început migrația: un procent însemnat al populației a pornit spre peninsula Crimeea. Unele grupuri de armeni și-au continuat drumul până în teritoriile poloneze (Lvov), sau au plecat spre Moldova, alții s-au stabilit în orașele din țările vecine, sau – foarte puțini la număr – au rămas în unele teritorii ale platoului armean. În urma acestor fapte n-au mai rămas mulți armeni pe aceste meleaguri, iar cei care au rămas au fost islamizați cu forța de către turci, iar urmele culturii armene au dispărut treptat. La începutul secolului XIX. o parte din teritoriile Armeniei de Est a fost eliberat de către populația armeană cu sprijinul Imperiului Rus, dar partea vestică a Armeniei vechi a rămas parte a Imperiului Otoman, unde au început lupte crunte de eliberare cu scopul unirii cu Armenia de Est. Reacția sultanului Abdul Hamid II. la aceste încercări a fost masacrul, în care aproximativ 300.000 de armeni și-au pierdut viața (1894-1896). Luptele pentru independența Armeniei au reprezentat un pericol deosebit privind integritatea teritorială a Imperiului Otoman. Astfel, evenimentele istorice ale începutului de secol, în special războiul mondial declanșat de conflictele europene au constituit un prilej bun și pentru autoritățile turcești pentru a „purifica” țara de armeni: în cadrul unor acțiuni organizate i-au adunat întâi pe intelectualii armeni din Constantinopol, apoi toată populația armeană de pe teritoriul Imperiului și i-au deportat în deșert, omorându-i sistematic pe drum. Acest masacru crud a dus la înjumătățirea poporului armean, având în jur de 1.500.000 de victime. (Hovhanessian, 2007, pag. 499) În urma acestor lupte, la data de 28 mai 1918 Armenia a fost declarată stat independent, însă republica a rezistat doar doi ani. În iarna anului 1920 rușii au invadat Armenia, astfel țara a devenit stat membru al URSS. După căderea Uniunii Sovietice din 1991, Armenia a devenit stat independent, însă luptele pentru recucerirea teritoriilor uzurpate durează încă și în zilele noastre.

1.1 Formarea diasporei armenie

Termenul de *diasporă* defineşte un grup izolat al unei naţiuni care nu mai trăieşte în ţara sa de origine, dar îşi păstrează în mod conştient cultura şi identitatea. În istoriografia armeană se vorbeşte despre diaporă începând din secolul XX., din perioada în care - în urma genocidului armean - grupuri compacte şi numeroase de armeni au început să apară în America, Europa şi pe celelalte continente. Coloniile şi diaspora armeană pot fi diferenţiate în primul rând pe baza formării lor în istorie şi în timp. Armenologia foloseşte aceste două concepte puţin altfel decât cum sunt utilizate în istorie, datorită cotiturilor istorice dramatice.

Astăzi putem vorbi de prezenţa comunităţilor de armeni pe toate continentele:

„Diaspora armeană creată de-a lungul timpului are la bază comunităţi de armeni care trăiesc în afara graniţelor Armeniei. Numărul armenilor la nivel mondial este estimat la 11 milioane de persoane, însă doar aproximativ 3, 15 milioane locuiesc în Armenia. Aşadar, armenii au format o diaporă de aproximativ 8 milioane de oameni, mai mare decât populaţia ţării.” (Albinetz, 2012, pag. 53)

1.2. Religia armenilor, primul popor creştin din lume

Statul armean constituie primul stat din întreaga lume care - în anul 301 - a adoptat creştinismul ca religie oficială. Armenia, ca toate civilizaţiile antice, s-a caracterizat iniţial prin politeism. Conform surselor istorice, începuturile evanghelizării armenilor se datează după aproximativ 20 de ani de la crucificarea lui Isus Hristos. Primii creştini care au pătruns pe pământul Armeniei au fost apostolii Bartolomeu şi Tadeu, ei fiind consideraţi „primii luminători ai Armeniei”. O altă personalitate remarcabilă a creştinismului armean a fost Sfântul Grigore Luminătorul. Anul 301 este data introducerii definitive a creştinismului în Armenia şi declararea sa ca religie de stat. În anul 451, în urma Sinodului de la Calcedon, biserica creştină naţională armeană s-a declarat autocefală. Din acest an nu a mai recunoscut nici autoritatea Romei, şi nici a Mitropoliei din Caesarea Capadochiei. Astfel, Armenia a fost nu numai prima ţară care s-a creştinizat în mod oficial, cât şi primul stat care prin biserica sa s-a desprins în totalitatea de biserica creştină universală, subordonată Papei de la Roma

1.3. Limba armeană

Limba armeană constituie o ramură distinctă, estică a familiei limbilor indo-europene, care a cunoscut mai multe etape de dezvoltare:

- Perioada anterioară scrierii cu alfabetul naţional
- Perioada secolelor V-XI., a înfloririi limbii clasice armenie (denumită *grabar*)
- Etapa mediană, perioada secolelor XI-XIV.
- Epoca limbii armenie moderne, din secolul XIV. până în prezent, cu dialectele occidentală şi oriental.

Trebuie menţionate unele diferenţe esenţiale între limba armeană modernă orientală şi cea occidentală. Limba armeană modernă occidentală a fost influenţată în mare măsură de limba turcă: sub presiunea dominaţiei turceşti, o mare parte a populaţiei de naţionalitate armeană din Turcia - amestecând limbile -, a dat naştere unui „jargon” turco-armean, ori şi-a uitat limba maternă. În dialectul armean vorbit la Constantinopol au pătruns mii de cuvinte turceşti şi alte expresii, străine limbii armene. În secolul XIX. pătura intelectuală armeană a declanşat o puternică reacţie împotriva acestei transformări a limbii armene. A început o mişcare culturală puternică, având ca scop purificarea limbii armene de elementele străine. S-au format cuvinte noi, foarte multe cu scopul înlocuirii neologismelor de origine greacă şi latină care au pătruns în limba armeană în decursul secolelor. Crearea limbii literare moderne armene constituie un fenomen aparte, fără precedent în istoria limbilor, având în vedere că în cursul acestui proces s-a apelat la vocabularul unei limbi din antichitate, precum şi la vocabularul unor dialecte armene. Astfel, limba modernă armeană (atât cea orientală, cât şi cea occidentală) se leagă strâns de grabarul din secolul V., păstrând acelaşi fond de cuvinte uzuale (31 % din total) şi aceeaşi ortografie (cu excepţia limbii armene vorbite pe teritoriul Armeniei Sovietice, care a fost reformată, modificată şi simplificată parţial). Această limbă purificată din care au fost eliminate neologismele s-a răspândit foarte repede în cursul secolului XIX. Un rol important în acest proces de răspândire au avut şcolile armene, ziarele şi literatura apărute în limba modernă în întreaga lume.

1.4. Inventarea alfabetului, factor socio-cultural decisiv al istoriei armene

Conform datelor istorice contemporane, Mesroph Maştoth a fost cel care a conceput iniţiativa creării unui alfabet propriu, reuşind să-l convingă şi pe catolicosul Sahak Parthev. Apoi s-au prezentat la regele Vramşapuh, prezentându-i planul lor, care a fost aprobat de acesta. Alfabetul creat de Maştoth avea în total 36 de semne, la care s-au adăugat ulterior încă două. Astfel, în prezent alfabetul armean are 38 de semne, din care 29 de consoane, adaptate tuturor nuanţelor sistemului fonetic armean, 6 vocale şi două semi-consoane. Perioada creării alfabetului armean este situată de către cercetători pe perioada dintre anii 392—406, precizarea exactă nefiind posibilă, din cauza deteriorării unor cifre din manuscrisele vechi. Majoritatea istoricilor consideră anul 405 ca fiind anul definitivării alfabetului şi al reîntoarcerii lui Maştoth în patria-mamă, cu misiunea îndeplinită. În urmă el început în mod sistematic alfabetizarea întregului popor, pentru a-i asigura accesul la cultură şi la scrierile creştine-religioase, ceea ce poate fi considerată o realizare intelectuală şi politică foarte curajoasă în perioada aceea, când Armenia se afla sub jugul persan.

1.5. Structura şi dezvoltarea sistemului de învăţământ

În secolul al V-lea, pornind de la ideea că crearea unei literaturi naţionale fără cunoaşterea literaturii antice ar fi imposibilă, în Armenia a avut loc un fenomen care este considerat de către cercetători ca fiind unică în istoria culturii universale: s-a organizat în mod oficial o şcoală specială de traducători. Înfiinţarea acesteia a fost sprijinită şi susţinută de biserica armeană şi de statul armean: prin acordarea unor burse elevilor cu capacităţi intelectuale deosebite, trimişi în marile centre culturale ale vremii: Atena, Constantinopol, Alexandria, în scopul însuşirii limbilor

străine și cunoașterii creațiilor de seamă ale Antichității. Facilitându-se accesul la valorile culturii universale, lucrările de valoare s-au pus la dispoziția intelectualilor armeni și au putut fi citite în limba maternă. Școala de traducători a funcționat timp de 250 ani, perioadă în care a fost tradus în limba armeană un număr impresionant de lucrări cu caracter filozofic, opere beletristice și științifice din limbile greacă, latină, arabă, ebraică, chiar și sanscrită, operele celor mai renumiți autori antici: Pitagora, Aristotel, Platon, Avicena, Euclid, Homer și mulți alții. Până în secolele IX-X. sistemul de învățământ armean s-a dezvoltat continuu. Au funcționat în egală măsură școli particulare și publice sprijinite de stat, și școli bisericești. Pe lângă acestea s-au înființat numeroase seminarii de grad superior și universități, care – în afara celor șapte arte liberale, preluate de la universitățile medievale din Europa – au introdus ca materie de studiu teologia, filozofia, istoria și altele. Un eveniment important în viața culturală a poporului armean a constituit întemeierea *Universității Gladzor* în anii 1283-1284. Universitatea era des amintită ca „a doua Atenă”, datorită nivelului înalt de predare a cunoștințelor de către profesori renumiți. La fel ca Universitatea din Paris, întemeiată în 1257 de către teologul Robert de Sorbon, centrul de învățământ superior de la Gladzor funcționa pe baza programei analitice de predare a celor „șapte arte liberale”: gramatica, retorica, dialectica (Trivium), matematica, geometria, muzica și astronomia (Quadrivium). Universitatea era structurată pe trei secțiuni: Științele naturii, Arta scrisului și miniaturii, Muzica. Pregătea deci specialiști în științele naturii, filozofi, muzicieni, arhitecți, miniaturişti, învățători, care în urma a 7-8 ani de studiu au obținut titlul de „doctor în științe, prin susținerea unei teze. După o perioadă de înflorire culturală, din cauza ocupației străine și a evenimentelor istorice tragice, învățământul din Armenia Mare a încetat în perioada secolelor XV-XVIII., școlile în limba armeană supraviețuind doar în centrele diasporei armene din Franța, Italia, Polonia, Rusia, Persia, India, Constantinopol (Imperiul Otoman), Țările Române, Transilvania, etc.

1.6. Evoluția artelor

În domeniul **arhitecturii**, utilizând și interpretând creator propria moștenire antică, dar și cea elenistică și romano-bizantină, armenii au ajuns să ocupe o poziție, care i-a situat în secolul VII. pe primul loc în Europa, în Orientul Apropiat și cel Mijlociu. Din păcate însă, timp de 200 ani, în perioada ocupației arabe, construcțiile au încetat aproape cu desăvârșire. Arhitectura armeană și-a reluat tradițiile strălucite numai spre sfârșitul secolului IX., trăind o adevărată renaștere: prin reeditarea tipurilor de construcții fundamentale, îmbogățite cu elemente noi. În secolele XII-XIV. arhitectura armeană a cunoscut o epocă de înflorire, influențată de stilul laic, popular. Această influență s-a făcut simțită mai ales în cazul construcțiilor anexă ale ansamblurilor de clădiri mănăstirești: biblioteci, școli, etc. Caracterul laic al ornamenticii a devenit din ce în ce mai pregnant, manifestându-se mai ales în basoreliefurile din jurul ușilor de intrare și al ferestrelor. Pătrunderea ideologiei laice și a metodelor sale de expresie în arhitectura bisericească a avut un efect pozitiv asupra dezvoltării acesteia, îmbogățind stilul arhitectural. Această perioadă de dezvoltare a fost întreruptă de invazia mongolă și incursiunile altor triburi nomade din secolele XIV-XV. Abia în secolul XVII. s-a reluat activitatea arhitecturală, dar perioada de glorie a apus o dată cu încetarea posibilității de dezvoltare liberă a culturii și artei armene în general.

Sculptura în piatră avea o tradiție foarte veche pe teritoriile locuite de armeni. În Antichitate s-a dezvoltat în egală măsură genul reliefului, basoreliefului, dar și al sculpturii tridimensionale – existând documente arheologice care atestă prezența unor statui de zeițăți din timpurile cele mai vechi. Din păcate momentul adoptării creștinismului ca religie oficială a statului armean în secolul IV., a dus la distrugerea în mare măsură a moștenirii artistice păgâne. Lângă arta statuiilor, era foarte dezvoltată sculptura artistică de asemenea. Unele capodopere ale acestei arte pot fi admirate și astăzi în Templul de la Garni, clădire bogat decorată cu reliefuli geometrice, antropomorfe, și cu plante stilizate, caracterizate printr-o diversitate a formelor și a motivelor deosebită. Un gen specific al sculpturii armene constituie arta *khachkar*–urilor (*khach=cruce, kar=piatră*), existentă și în prezent. Acestea sunt monumente comemorative, cioplite în piatră, ridicate cu diferite ocazii: evenimente istorice importante, finalizarea și sfințirea unor biserici, clădiri, poduri, cu prilejul unor donații oferite mănăstirilor sau în memoria morților. Rădăcinile “construcției” acestora se află în tradițiile străvechi armene, în construcția monumentelor comemorative în orașe și la marginea drumurilor importante. Artă khachkar–urilor a luat avânt în urma eliberării de sub dominația arabă, în secolul IX. , apoi și-a atins apogeul - perfecțiunea artistică și stilistică - în secolele XII-XIV.

Arta miniaturală ocupă un loc aparte în arta medievală din Armenia. Practica ornamentării cu miniaturi a manuscriselor își are originea în primele opere scrise în limba armeană, cu noul alfabet, în secolul V. Cele mai vechi fragmente de miniaturi care s-au păstrat sunt patru file de pergament care se datează din secolul VI., fiind cusute în copertile *Evangheliarului de la Ecimiadzin* din anul 989 și care reprezintă scene biblice. Potrivit cercetătorilor, primul manuscris integral cu miniaturi pe pergament este *Evangheliarul Reginei Milke*, copiat și împodobit cu miniaturi în 851. Arta miniaturală s-a dezvoltat în Evul Mediu mai ales în marile mănăstiri. S-au format școli ale miniaturii, care și-au primit numele după mănăstirea sau regiunea unde au luat naștere, cum ar fi școlile de la Haghpāt, Tathev, Gladzor etc. Începând din secolul XII., în Armenia Ciliciană se formează noi școli de miniatură, care - pe baza tradițiilor naționale și sub influența culturii țărilor vecine și a artei bizantine – și-au creat un stil propriu. Evoluția artei miniaturale armene s-a stins treptat în cursul secolelor XVI-XVII.

Literatura scrisă armeană în alfabet național are o existență neîntreruptă de 1600 de ani. Dacă dorim să periodizăm dezvoltarea acestei literaturi, trebuie să avem în vedere atât evoluția istorică, cât și tematicile alese, concepțiile estetice și alte principii de importanță majoră.

- Perioada traducerilor din literatura altor popoare
- Perioada primelor creații originale scrise, din secolul V.
- Perioada de renaștere a literaturii armene (sec. IX-XI.)
- Perioada dezvoltării și laicizării literaturii medievale armene (sec. XII-XIV.)
- Perioada literaturii medievale târzii (sec. XIV-XVIII.)
- Literatura armeană modernă (sec. XIX-XXI.)

Crearea și susținerea timp de secole a unei literaturi beletristice și științifice originale a

reprezentat pentru poporul armean o armă mai puternică de rezistență și supraviețuire decât orice armată, permițând, chiar în condițiile istorice cele mai grele, timp de secole întregi, păstrarea unității și identității naționale.

Capitolul II.

Stabilirea comunității armenice pe teritoriul românesc și transilvan

2.1. Introducere în istoria armenilor din Transilvania

Poporul armean – precum am prezentat în capitolul anterior – în cursul istoriei sale a trecut prin lupte grele și a dat jertfe umane imense pentru apărarea patriei. Pentru ca să-și salveze viața și religia, o mare parte a populației armenice a fost nevoită să-și părăsească țara. În perioada de început au plecat doar în teritoriile apropiate patriei-mamă, ulterior însă și-au continuat drumul spre țări mai îndepărtate, astfel stabilindu-se în mai multe țări din Asia și Europa Evului Mediu. Armenii au reușit să-și păstreze limba și cultura timp de o vreme destul de îndelungată și în secolele conviețuirii cu celelalte popoare, limba constituind un factor intermediar de comunicare foarte important în păstrarea legăturilor diferitelor colonii, și în cadrul comerțului între diferitele țări și regiuni locuite de ei.

2.2. Formarea diasporei armenice în spațiul european central și de est

Istoria poporului armean deosebește mai multe valuri ale migrației în masă și deportări ale populației. „Se cunoaște, că, până în prima jumătate a secolului al XIII-lea au fost cinici mari emigrări de armeni din fosta capitală a Armeniei, Ani, spre Crimeea, Polonia și Moldova, și anume: în 1060, 1064, 1239, 1319 și 1342. Cauzele acestor emigrări a aristocrației și comercianților armeni (pături înstărite și totodată culte din Armenia veche) au fost - după cum s-a arătat – invaziile străine, urmate de prăbușirea regatului armean cu capitala la Ani (1065) sau calamități naturale, cum a fost cutremurul catastrofal din 1319... - formulează renumitul armenolog, Tigran Grigorian, referitor la formarea diasporei armenice. (Grigorian, 1993, pag. 384)

2.3. Diaspora armeană pe teritoriile românești

Ținând cont de contextul istoric și răspândirea populației de origine armeană pe meleagurile noastre, armenii de pe teritoriul României se divid în trei grupuri mari. Grupul cel mai însemnat ca număr este format din armenii care au emigrat în România după Genocid, în anul 1915. Ei s-au stabilit mai ales la București și Constanța, însă există comunități mai mici la Brăila, Galați și Pitești. Urmașii familiilor de comercianți și meșteșugari așezați pe teritoriul Moldovei încă din secolele XIII-XIV. constituie un alt grup, mai restrâns ca număr. Cele mai importante orașe care și-au păstrat tradițiile, moștenirea culturală și arhitecturală armeană sunt Suceava, Botoșani, Roman și Iași. Un al treilea grup – de care se leagă strâns și subiectul acestei cercetări - alcătuiesc descendenții familiilor armenice care s-au mutat din Moldova în Transilvania în anii 1600. Așezările

armene cele mai însemnate de pe teritoriul Transilvaniei sunt Gheorgheni, Frumoasa, Gherla și Dumbrăveni. Documentația vastă existentă, referitoare la istoria, cultura și realizările armenilor pe meleagurile transilvănene a trezit interesul multor istorici de naționalitate armeană, maghiară și română începând din secolul XIX., dintre care cei mai cunoscuți și recunoscuți sunt Nicolae Iorga, Lukácsy Kristóf, Szongott Kristóf, Bogdan Petriceicu Hașdeu, Tigran Grigorian. Bineînțeles, lista acelor istorici care au fost preocupați de istoria și cultura poporului armean, este mult mai lungă. Studiind lucrările acestor cercetători, putem constata că în opinia lor prezența și activitatea armenilor din Transilvania cunoaște trei mari perioade:

- Prima perioadă: cuprinde timpul parcurs de la consemnarea în scris a primilor armeni din Transilvania (etapa romană) până la mijlocul secolului al V-lea
- A doua perioadă: între secolul V. și anul 1672
- Perioada a treia: începând din anul 1672 până în secolul XX.

Referitor la populația armeană din Transilvania, armenologul Szongott Kristóf (1843-1907), scriitor, editor, profesor la gimnaziul din Gherla, subliniază două trăsături păstrate încă din perioada migrării acestora din Anii: pe de o parte bogăția - deoarece într-una dintre traiste au pus aur și pietre prețioase, pe de altă parte religiozitatea - în cealaltă traistă au pus hymnariumul armean. (Szongott, 1903, pag. 13-15)

2.4. Armenii în Transilvania

2.4.1. O scurtă istorie a teritoriului. Compoziția etnică a populației Transilvaniei.

Înainte de anul 1526 Transilvania a făcut parte din Regatul Maghiar. În 1541, ca urmare a cuceririlor Imperiului Otoman, teritoriul regatului a fost împărțit în trei secțiuni, dintre care trei Transilvania a beneficiat de o relativă independență, ca principat autonom sub suveranitate otomană. În ceea ce privește structura constituțională, între anii 1541-1691 Transilvania a funcționat ca principat autonom. Această perioadă a luat sfârșit cu eliberarea orașului Buda și expulzarea forțelor Imperiului Otoman din Bazinul Carpatic. În anul 1688 împăratul habsburgic Leopold I. (rege maghiar în perioada 1657-1705) a fost recunoscut de către principele din Transilvania ca domnitor. Trecerea de la sistemul feudal la capitalism - ca rezultat al epocii reformelor (1830-1848) - a avut ca consecință schimbarea mentalității societății în întreaga lume. Transilvania a trecut, de asemenea printr-un proces de urbanizare deosebită și o creștere demografică însemnată. Pe teritoriul Transilvaniei în această perioadă existau 11 orașe libere regale - între care se numără și cele două centre mari ale armenilor: Gherla și Dumbrăveni, 13 orașe numite „taxaliste” și aproximativ 55-60 de orașe cu rang de târg. Intensificarea vieții economice a constituit metoda cea mai sigură a urbanizării, iar populația armeană a avut o contribuție deosebită în acest sens. Începând din anul 1867, când s-a format Monarhia Austro-Ungară, teritoriul Transilvaniei a făcut parte din Monarhia Austro-Ungară, până în 1918, când în urma primului Război Mondial a fost anexată României.

Din sursele istorice studiate aflăm că în a doua jumătate a secolului XVII. mai multe grupuri de armeni s-au stabilit în unele aşezări din Transilvania. În aceste aşezări numărul armenilor variază, dar cele mai numeroase colonii trăiesc în cele patru localităţi considerate oraşe armene: Gherla, Dumbrăveni, Gheorgheni şi Frumoasa. Identitatea, limba şi cultura armeană s-au păstrat mult mai bine în aceste localităţi, decât în celelalte aşezări, având în vedere pe de o parte numărul relativ mare al familiilor armene, iar pe de altă parte, existenţa Bisericii Armene şi a reprezentanţilor acesteia.

2.4.4. Viaţa religioasă a armenilor din Transilvania

După 1672 au avut loc mari transformări în cadrul vieţii religioase a armenilor din Transilvania. În această perioadă ţara a intrat în rândul regiunilor cu mari confruntări religioase. Minorităţile necatolice din Transilvania - între care şi armenii - au fost supuse unui proces forţat de catolicizare, iniţiat de către Papa de la Roma şi sprijinit de împăratul Austriei din motive politice. În acest proces a avut un rol deosebit de important preotul misionar armeano- Oxendius Verzelescul, sosit în anul 1684 între armenii de la Bistriţa. Verzelescul şi-a făcut studiile la colegiul *Pontificio Collegio Urbano „De Propaganda Fide”* din Roma fondat în 1622, unde s-a înscris în anul 1678. În matricula instituţiei este menţionat, că a cunoscut limbile armeană, turcă, maghiară, latină, poloneză şi dialectul românesc din Moldova. La început, încercările lui de catolicizare s-au lovit de opunerea puternică a comunităţii armene, provocând diferite scandaluri, în urma cărora abia a reuşit să-şi salveze viaţa. (Nagy, 2012, pag. 95) În toamna anului 1690, papa Alexandru VIII. a emis două ordine, în care l-a numit oficial pe Oxendius Verzelescul arhiepiscop şi l-a trimis în misiune în Transilvania. Cu câţiva ani în urmă a reuşit să raporteze oficialităţilor de la Vatican trecerea la religia catolică de rit armean a aproape 30.000 de armeni transilvăneni. După întemeierea celor două oraşe armene, Gherla şi Dumbrăveni, atât viaţa economică şi cea culturală, cât şi activitatea religioasă a armenilor din Transilvania au atins un punct culminant. Dovada acestei vieţi religioase eferescente este construirea a mai multor biserici în aceste oraşe. Despre viaţa religioasă a armenilor din Transilvania nu se poate vorbi fără să amintim cele două ordine călugăreşti care au avut un rol însemnat în menţinerea acesteia: călugării franciscani şi mechtarişti.

În secolul XX. s-a înfiinţat la Bucureşti sediul Ordinariatului Armenilor Catolici în România care încorporează şase zone: cele patru parohii armeano-catolice vechi şi teritoriile de dincolo de Carpaţi: regiunea Moldovei şi regiunile Oltenia, Muntenia, Basarabia, Dobrogea. Conducătorul ordinariatului a fost numit călugărul mechtarist Sahag Khogian.

În urma celui de-al doilea război mondial, situaţia armenilor din Transilvania s-a schimbat din nou. Armenii transilvăneni s-au declarat toţi catolici. În 1951 statul comunist a desfiinţat Ordinariatul Armeano-Catolic, iar - începând din anul 1953 - parohiile armene au intrat sub jurisdicţia Episcopiei Romano-Catolice din Alba Iulia. (Nagy, 2012, pag. 201)

2.4.5. Implicarea socială a armenilor transilvăneni

În arhiva bisericii armeano-catolice din Gherla şi în celelalte biblioteci armene din Transilvania (Dumbrăveni, Gheorgheni, Frumoasa) se găsesc multe surse documentare referitoare la

sensibilitatea socială foarte dezvoltată a armenilor. Vorbind de sensibilitate socială, în cazul acesta nu ne referim doar la nişte fundații izolate, ci la o serie de orfeline, spitale, fundații, organizații caritabile și donații din secolul XIX. și din prima jumătate a secolului XX. Sensibilitatea socială s-a manifestat deci în toate domeniile vieții din cadrul coloniilor armenice, grija pentru confrăți constituind un factor esențial, permanent în viața comunității.

2.4.6. Înființarea și dezvoltarea învățământului armean din Transilvania

Poporul armean a fost dintotdeauna o națiune doritoare de cultură, fiind conștientă de rolul școlii, care împreună cu biserica și familia, au constituit principalii factori pentru formarea culturii și conștiinței naționale armenice. Ca atare, școala era considerată întotdeauna element indispensabil al supraviețuirii poporului. Din acest motiv, în toate localitățile unde s-au stabilit pe parcursul istoriei zbuciumate, paralel cu ridicarea caselor de locuit și a clădirilor administrației locale, armenii au creat și alocat fondurile materiale necesare pentru construirea de biserici și școli, pe măsura nevoilor, pretențiilor și posibilităților materiale ale comunităților respective. Referitor la pregătirea intelectuală a armenilor sosiți în Transilvania în secolul XVII. Szongott Kristóf formulează astfel: „*Toți armenii sosiți în țară în anul 1672 erau culți, aveau școală. Au intrat în țară trei mii de familii și printre ei nu exista nici un bărbat sau femeie - cu excepția copiilor mici - care să nu fi umblat la școală. Au adus cu ei preoți și învățători. Foarte curând după așezarea pe aceste locuri au ridicat biserici și școli.*” (Szongott, 2013, pag. 154) Date referitoare la existența și funcționarea școlilor armenice de pe teritoriul Transilvaniei le găsim în mai multe surse documentare. Sursa cea mai amplă în acest sens s-a dovedit a fi „*Istoria armenilor din Transilvania*” de Gazdovits Nicolae, cartea care cuprinde un capitol amplu referitor la învățământul armean din Transilvania.

2.4.7. Asociațiile cu caracter științific și activitățile culturale ale armenilor

Armenologia poate fi considerată ca fiind o ramură științifică, dar și un fenomen aparte, care s-a produs în Transilvania secolului XIX. Identitatea națională și conștiința de origine i-au stimulat pe armenii să lupte pentru existența lor culturală independentă. Aceasta necesita eforturi susținute, având în vedere pe de o parte distanța imensă care i-a despărțit de țara-mamă, Armenia, iar pe de altă parte faptul că și pe teritoriul Transilvaniei s-au răspândit în foarte multe localități. Această identitate națională, aproape uitată a armenilor a luat un nou avânt datorită activității literare a lui Lukácsy Kristóf, Szongott Kristóf și Ávedik Lukács. **Revista Armenia** - publicată între anii 1887-1907 la Gherla - a avut ca scop întărirea identității armenice, respectând în același timp societatea în care au trăit. Revista a apărut în limba maghiară, iar cercul cititorilor a fost format în primul rând din intelectualii interesați de armeni și cunoscători ai limbii maghiare. Publicația a fost editată în cadrul tipografiei „Aurora” cu sediul la Gherla. Valorile științifice și morale ale revistei Armenia au fost mărturisite și prin reacțiile presei științifice maghiare contemporane, dar nu numai: renumele revistei a depășit regiunea Bazinului Carpatic în scurt timp. În arhiva bisericii armenice din Gherla se regăsesc numeroase corespondențe din Boston, Constantinopol, Sankt Petersburg, Moscova, etc. din care aflăm despre aprecierea cercurilor intelectuale armenice internaționale. Astfel putem constata că revista Armenia a devenit un organ de presă acceptat și apreciat pe plan internațional. Un instrument deosebit de eficient care a activat pentru recunoașterea armenilor pe cale cultural-artistică și educativă a fost **Uniunea Muzeului Armean**. UMA a avut ca misiune

principală propagarea și răspândirea educației și culturii armenе, atât în rândul societății mature, cât și al tineretului. Muzeul Armean și-a împlinit această menire prin valorificarea imensului tezaur material și intelectual din proprietatea sa, în calitatea lui de factor primordial de păstrare și de popularizare a bunurilor culturale armenе.

Capitolul III. Muzica armeană

3.1. Istoria muzicii armenе universale

Preocupările muzicale în Armenia sunt de aceeași vârstă ca însuși poporul armean. Călugărul, țăranul, trubadurul, soldatul, întreaga populație a Armeniei antice au contribuit la formarea muzicii armenе, care a fost un însoțitor indispensabil al vieții de toate zilele a poporului, formator de valori artistice și spirituale, apărător al pământului natal care activa întotdeauna în scopul ridicării națiunii și revitalizării culturii autohtone. Astfel, putem considera, că din cele mai fragede momente ale existenței sale, poporul armean își avea cântecele și muzica religioasă, cultică, dar pe lângă acestea a realizat și creații muzicale laice, care oglindeau realitatea – iar aceste două s-au dezvoltat de-a lungul secolelor paralel, în interacțiune.

3.2. Genurile muzicii religioase

Genul liturgic muzical cel mai important este șarakanul, cultivat din cele mai vechi timpuri ale culturii armenе. Repertoriul de imnuri sacre șarakan, această bogată moștenire muzicală specific armeană a fost fondată în secolul V., în urma inventării alfabetului armean, și însumată mult mai târziu în secolul XI., în culegerea intitulată *Șaraknots*, de Boghos Taronetsi. Subiectele acestor imnuri sacre sunt preluate din viața și tainele lui Iisus Hristos, a Fecioarei Maria și a sfinților bisericii armenе. De foarte multe ori, compozitorii sunt, de asemenea, autorii textului poetic. Șarakanul este interpretat antifonal (în bisericile armenе este cântat de regulă de două coruri) și în stil responsorial, cu soliști. În cele mai vechi timpuri, singurul acompaniament al șarakanului a fost o notă ținută, un fel de pedală (*tzainaroutiun*). Există opt tipuri de șarakan și fiecare poate fi identificat prin conținutul textului său. Aceste clasificări ale șarakanului tratează strict textul și nu conținutul muzical, așa cum consideră muzicologul Levon Hakobian.

3.3. Sistemul celor opt moduri

Cercetătorii consideră, că structura sistemului modal armean se bazează pe opt ehuri și se remarcă prin formule melodice aparte și scări caracteristice. Sistemul de moduri – utilizată și astăzi în muzica bisericească armeană – implică subdiviziunea modurilor în „autentice” și „plagale”, astfel: există, în total opt moduri, patru moduri autentice și patru moduri plagale. Termenii folosiți pentru a denumi modurile sistemului muzical sunt *tzayn* și *koghm* care înseamnă „glas” (autentic) și „parte, latură” (plagal). Acest sistem a fost instituit de Sfinții Mesrop și Sahag, la începutul secolului al IV-lea și a fost stabilit în scris la scurt timp după invenția alfabetului armean.

3.3.1. Octoiul liturgic: modul fiecărei zile

Octoiurile liturgice se aplică calendarului prin modul fiecărei zile. Câte unul dintre cele opt moduri este aplicat pentru fiecare zi a anului. Duminica Paştelui reprezintă începutul ciclului, iar modul care aparţine acestei zile este modul 1. autentic. Anumite sărbători care au loc într-o perioadă de timp legate de data Paştelui au acelaşi mod al zilei în fiecare an.

3.4. Problematika notaţiei muzicale

Notaţia muzicală armeană străveche, cea a khaz-urilor, constituie subiectul unor cercetări muzicologice şi istorice aprofundate din secolele XIX-XX., însă fără rezultate satisfăcătoare. Potrivit cercetărilor, armenii au început să folosească punctuaţia, intonaţia sau alte simboluri ca semne muzicale, în acelaşi timp cu bizantinii şi romanii. Notaţia neumatică armeană a cunoscut o perioadă de dezvoltare în perioada regatului Ciliciei, între secolele al XII-lea şi al XIV-lea. În ceea ce priveşte repertoriul sharagan, unele "ediţii" au devenit surse de referinţă şi au fost copiate până în secolul al XVIII-lea. Între timp, notaţia neumatică a devenit treptat un sistem transmis cu dificultate, pe măsură ce situaţia politică şi socială s-a înrăutăţit în aproape toate regiunile locuite de armeni. Astfel, până în secolul XIV. muzicienii bisericeşti au pierdut capacitatea de a citi neumele, şi - prin urmare - această notaţie nu poate fi descifrată nici în prezent. În secolul XIX. s-a încercat introducerea unui sistem nou de notaţie specific armean, cu scopul salvării tradiţiei muzicale vii, iniţiativele muzicologilor Grigor Gapaskalian, Hamparţum Limondjian, Elia Tnesian şi Ignatius Kyureghian însă nu au adus rezultate remarcabile.

3.5. Reprezentanţi de seamă ai muzicii armene în secolul XVIII.

3.5.1. Sayat-Nova

Bardul armean cunoscut sub numele Sayat-Nova s-a născut la data de 14. iunie 1712 şi a murit la mănăstirea Haghpas în 22 septembrie 1795. A fost trubadur (aşugh) de origine armeană, compozitor, poet, cântăreţ şi călugăr al bisericii apostolice ortodoxe armene. Pentru toţi cei care nu cunosc caracterul zbuciumat al istoriei armene, cursul vieţii lui Sayat-Nova pare să fie o poveste mitică. Destinul lui palpitant ar putea fi schiţat astfel: muzician armean minoritar (fiind născut într-un teritoriu locuit de georgieni), creştin credincios care a trăit în Caucazul multicultural al secolului XVIII. şi conform acestui context a scris şi a cântat în patru limbi. Lui Sayat-Nova i se atribuie în jur de 220 de cântece, dar e posibil să fi creat peste 1000: cercetătorii au reuşit să identifice un număr de 117 de poezii în limba azeră, 72 în limba armeană, 32 în limba georgiană şi 6 în limba rusă. Această moştenire cu caracter cosmopolit îi conferă operei lui Sayat-Nova o unicitate incontestabilă.

3.6. Reprezentanţi de seamă ai muzicii armene în secolul XIX.

3.6.1. Cristaphor Kara-Murza

Cristaphor Kara-Murza a fost primul compozitor, dirijor, critic, etnomuzicolog de seamă al istoriei muzicii armene, fiind însă unul dintre acei reprezentanţi ai muzicii armene culte despre care pe

nedrept se poate auzi foarte rar. Pentru a înţelege însemnătatea activităţii lui Kara-Murza, este necesar să se ştie că în forma ei originală muzica armeană a fost monodică, deci – spre deosebire de muzica europeană – polifonia nu a fost cunoscută şi nu a fost folosită, nici în domeniul muzicii religioase, şi nici în muzica populară. El a fost primul compozitor armean care a utilizat tehnica compoziţională polifonică în operele sale religioase. Kara-Murza s-a angajat la popularizarea şi răspândirea artei corale şi a culturii muzicale polifonice, tocmai sub influenţa muzicii europene şi ruseşti, dându-şi seama de posibilităţile ascunse în tehnica polifonică şi de frumuseţea acestui stil de compoziţie. De numele lui se leagă compunerea a mai mult de 300 de creaţii corale polifonice a *cappella*. În presa din Tbilisi i-au apărut permanent articolele privind problemele vieţii muzicale din Caucazul vremii sale.

3.6.2. Komitas

Un rol deosebit i-a revenit în cercetarea muzicii armene arhimandritului Komitas Vardapet (1869-1935), compozitor, muzicolog, dirijor, pedagog excepţional, culegător de folclor, întemeietor al şcolii naţionale armene de compoziţie într-o persoană, care a pus bazele etnomuzicologiei armene. Mai mult de atât, este chiar recunoscut drept unul dintre pionierii etnomuzicologiei în istoria muzicii universale. Cea mai mare valoare a activităţii sale constă în căutarea noilor forme de expresie, promovând înainte de toate folclorul autentic şi aşezând în centrul atenţiei întotdeauna sufletul armenesc. Cel mai mare merit al lui Komitas constă în faptul că printr-o muncă asiduă şi competentă a reuşit să separe şi să elimine straturile străine suprapuse muzicii populare armene, a scos la iveală fondul naţional original al fiecărui cântec pe care l-a armonizat şi l-a transcris pe note europene. Activitatea sa de culegător de folclor, armonizator şi compozitor a fost mult apreciată în timpul său şi pe plan internaţional. Komitas este în prezent îndrăgit şi recunoscut de toţi armenii din lume, numeroase coruri şi ansambluri muzicale purtându-i numele, asemenea Conservatorului din Erevan. Influenţa lui asupra compozitorilor armeni care i-au urmat, este imensă.

3.7. Reprezentanţi de seamă ai muzicii armene în secolele XIX-XX.

3.7.1 Aram Hacıaturian

Aram Hacıaturian a fost o personalitate cu adevărat marcantă a vieţii muzicale armene, ale cărui compoziţii fac parte astăzi din şirul „clasicilor” muzicii secolului XX. Numele său este cunoscut şi recunoscut în întreaga lume, iar compoziţiile sale sunt interpretate pe cele mai renumite scene de teatru şi săli de concerte. A fost – după Komitas – cel mai celebru compozitor de naţionalitate armeană, al cărui compoziţii sunt caracterizate printr-o ritmică efervescentă, înlănţuiri armonice specifice, o melodică infiltrată cu motive folclorice armene şi un colorit sugestiv al imaginilor.

Capitolul IV.

Muzica armeană din Transilvania

Scopul primordial propus de autoarea acestei lucrări, și subiectul prezentei cercetări este descoperirea și analizarea urmelor muzicii populației armene, a unei etnii din regiunea Transilvaniei pe cale de pierire. În acest scop am efectuat pe de o parte cercetări pe teren și, pe de altă parte am consultat un vast material bibliografic, însă trebuie menționat, că în prezent în arhivele bisericilor armene din zonă se găsesc deja doar foarte puține materiale muzicale. O mare parte a documentelor străvechi a dispărut, s-a pierdut treptat pe parcursul secolelor, iar un alt procent însemnat al moștenirii culturale armene a fost salvată, fiind transferată în muzeele și arhivele centrelor armene din străinătate. Acest segment al documentației, referitoare la viața, cultura și religia diasporei armene din Transilvania se află în mare parte la muzeele ordinului mechtarist din Viena și Veneția - insula San Lazzaro. Datorită acestor motive, domeniul muzicii armene din regiunea Transilvaniei nu a putut fi cercetată până acum, doar foarte vag. Bazându-ne pe aceste cercetări anterioare, precum și pe propriile studii și experiențe căpătate în cadrul procesului de analiză al materialului muzical descoperit în cursul cercetărilor efectuate în bibliotecile bisericilor armene din zonă, prezentăm în acest capitol unele date și elemente esențiale referitoare la muzica folclorică și muzica liturgică armeană din Transilvania. Între scopurile autoarei se enumeră și extragerea celor mai importante idei și informații din literatura vastă, referitoare la muzica, la sistemul modal și notația armeană, și - în scopul cercetării finale ale tezei - identificarea prezenței acestor elemente străvechi în cadrul muzicii liturgice armene din Transilvania (în urmă cu 4 secole de la despărțirea de țara-mamă) în cazul în care acestea există încă.

4.1. Muzica folclorică

Termenul de muzică folclorică se referă în general la muzica păturii sociale țărănești. Având în vedere, că în cadrul populației armene din Transilvania – din motivele istorice conturate mai înainte - această pătură a societății lipsea cu desăvârșire - armenii fiind în mare parte locuitori orășeni, negustori - putem considera că folclorul armenesc transilvan aparține de fapt în totalitate folclorului urban. În ciuda acestui fapt trebuie menționat, că ea poartă în sine substratul emoțional armenesc, bazându-se probabil pe rădăcinile străvechi muzicale aduse din țara-mamă, păstrate de-a lungul secolelor pribegiei și în același timp poartă și amprenta muzicii folclorice caracteristice etniei în care armenii s-au asimilat treptat.

4.2. Muzica religioasă

Referitor la muzica religioasă armeană din Transilvania avem informații din următoarele surse:

Surse în manuscris:

Manuscrisul de la Frumoasa: un caiet în manuscris, o culegere de cântece liturgice, care se datează din secolul XIX.

Moştenirea muzicală a cantorului Bálint Ákos: Această moştenire a fost descoperită în 2018 în magazia bisericii armene de la Gheorgheni. Moştenirea însumează 12 volume/caiete în manuscris, care conţin cântece religioase maghiare şi armene, *ordinarium missae* armeano-catolice şi alte fragmente muzicale cu valoare documentară deosebită.

Surse tipărite:

„**Directorium officii divini**” (editat în anul 1842 la Veneţia), culegere de cântece tipărit de către ordinul mechtarist în scopul păstrării tradiţiilor în cadrul diasporei din Transilvania.

O altă culegere de majoră importanţă, redactată la Gherla şi editată la centrul ordinului mechtarist din Viena în secolul XIX., intitulată „**Cântece bisericesti armene pentru uzul armenilor din Transilvania**” conţine textul cântecelor religioase armene din Transilvania, tipărite cu litere armene pe partea stângă şi scrise fonetic, conform pronunţiei armene din Transilvania pe partea dreaptă a paginii.

Tradiţia orală: în prezent trăiesc încă foarte puţine persoane la Gherla, Gheorgheni şi Frumoasa care pot cânta fragmente din liturghia armeană.

Folclorul diasporei, a altor colonii armene din lume: potrivit părerii cercetătorului Zsigmond Benedek, rezultatele cercetărilor desfăşurate de etnografii şi muzicologii din Armenia în alte regiuni ale diasporei, sau pe teritoriul Armeniei ne pot oferi de asemenea informaţii utile în acest sens.

4.2.2 Limba muzicii religioase armene din Transilvania

Ca şi întreaga evoluţie a istoriei armenilor din Transilvania, muzica şi limba - caracteristice coloniilor armene din regiune - constituie de asemenea un segment aparte, specific al istoriei acestora. Pe parcursul secolelor şi a asimilării treptate, limba armeană şi înţelegerea/folosirea acesteia a suferit transformări însemnate (ne referim aici atât la limba vorbită cât şi la cea folosită în cadrul liturghiei) până în momentul prezent, în care enoriaşii armeni cântă la biserică melodiile moştenite de la strămoşi, fără ca să-i înţeleagă textul.

4.2.3 Funcţia cântecelor religioase armene

În volumul bilingv (armean-maghiar), amintit mai înainte, „*Cântece bisericesti armene pentru uzul armenilor din Transilvania*”, în cadrul Manuscrisului din Frumoasa şi în manuscrisele de la Gheorgheni lângă titlul cântecelor găsim de multe ori însemnări referitoare la acel moment al liturghiei în care acestea trebuie cântate.

4.2.4 Notaţia cântecelor cuprinse în manuscrisele de la Frumoasa şi Gheorgheni

De multe ori (mai cu predilecţie în cadrul Manuscrisului de la Frumoasa), înaintea cântecului găsim un vers-titlu, care indică ori *funcţia cântecului* (adică locul acestuia în liturghie), ori *sărbătoarea de care se leagă* acesta. Melodiile au caracter tonal-funcţional, sunt scrise cu notaţia europeană, caracteristice muzicii culte. Textul în limba armeană apare conform pronunţiei armene din Transilvania, cu transcriere maghiară.

4.2.5 Proveniența cântecelor liturgice armene din Transilvania

Privind proveniența, originea cântecelor liturgice armene din Transilvania, există mai multe variante: *cântecele bisericesti de comunitate maghiare, cântece liturgice armene, folclorul armean, imnurile latine, melodii de origine necunoscută*. Cântecele religioase armene din Transilvania prezintă cel mai des caracteristicile cântecelor bisericesti de comunitate, structura și conținutul lor fiind asemănătoare cu cele ale cântecelor maghiare și deseori sunt traduceri în limba armeană ale acestora.

4.3 Urme ale muzicii secolului XIX. la Frumoasa

În cursul cercetărilor efectuate în arhiva bisericii armene din Frumoasa am avut ocazia de a răsfoi o cantitate considerabilă de volume în manuscris, din secolele XVII., XVIII. și XIX., însă între acestea am descoperit un material muzical foarte restrâns, de șase volume. Din acest șir de volume vom prezenta în amănunte conținutul unui manuscris de valoare deosebită, denumită în continuare *Manuscrisul de la Frumoasa, Nr. catalog 176 (84)*.

Manuscrisul de la Frumoasa este o culegere de cântece liturgice în manuscris, care se datează din secolul XIX., mai precis din anul 1890. Caietul conține 18 de pagini scrise cu pana. La pagina nr. 18 scrisul a fost întrerupt. Dimensiunea filelor este de 185mm x230 mm. Pe pagina interioară de titlu poate fi citit - cu litere armene - „*Haj jegjeghecagan jerkaran*”, „*Cântece religioase armene*”. Autorul culegerii este necunoscut. Presupunem, că manuscrisul aparține preotului sau cantorului din perioada respectivă al bisericii armene de la Frumoasa. Materialul propriu zis muzical îl găsim de la pagina nr. 3 până la pagina nr. 18. Fragmentul de manuscris, culegerea conține în total 17 cântece, fiecare având 1-4 strofe.

Jég szurp....

Prédikáció előtt.

1. Jég szurp haki chă-ghă-ghutyán, hájica i mijă
 2. Jég szurp haki se-jé-chú-zogh mediez, k'ho jerg ná in

1. vagher nutyámp, ásad-cá-dzajin k'ho ok-nutyámp, jév
 2. dsara háj thicz, máxru-ág-cájécco zsa-ghoo szerdiez, verk

1. án-párje-li kie-thutyámp, jathen snushúcz karkje
 2. ásad kovjémk der ányé nice, varav djeszczub ex háro

1. vutyámpoz, sírd-ezz mjér licz mák nutyámp.
 2. bárdiez, dsá-ná-esjén czubi ez mjécksz. áchdiez -

Titlu: Prédikáció előtt (Înainte de predicie)

Subtitlul/funcția: cântec de după evanghelie

Număr strofe: 2

Structura strofică: 8, 8, 8, 8, 8, 8

Indicația de tempo: -

Indicația de măsură: C (4/4)

Tonalitatea: Sol-major

Ocazia/Sărbătoarea: generală (în alte surse apare ca cântec de Rusalii)

(Zsigmond, 2007, pag. 267)

Textul: este conceput în limba armeană veche, cu pronunție transilvană

„Vino, spirit sfânt al păcii, dă-ne îndurare, sprijinul tău dumnezeiesc (...) umple-ne inima cu puritate. Vino, spirit sfânt creator, din raza ta cerească...” (Traducerea autorului)

Originea: arată înrudiri cu cântecul bisericesc de comunitate romano-catolică “Jöjj el, Szentlélek, Úristen” (Tárkányi, 1900, pag. 3)

(Anexa 4.6)

Observații: melodia este identică cu cea a cântecului bisericesc de comunitate romano-catolic maghiar “Jöjj Szent Lélek, Úristen” – însă se pot observa probleme în ceea ce privește notația.

Textul – deși nu este absolut identic – poartă același sens.

Este identic cu cântecul nr. 3 /volumul nr. 6 din moștenirea cantorului Bálint Ákos (Gheorgheni)

4.4 Urme ale muzicii secolelor XIX.-XX. la Gheorgheni

4.4.1 Moştenirea muzicală a cantorului Bálint Ákos

Moştenirea muzicală a cantorului Bálint Ákos a fost descoperită în mod întâmplător în luna ianuarie al anului 2018 la Gheorgheni, în biblioteca Parohiei Armeano-Catolice. Cantorul Bálint Ákos a fost un compozitor cu o temeinică pregătire profesională, autor de manuale şcolare, un adevărat intelectual, o personalitate recunoscută al începutului de secol în oraşul Gheorgheni. Materialul muzical descoperit, atribuit lui Bálint Ákos însumează 12 caiete în manuscris de diferite dimensiuni. Din această colecţie de volume în manuscris vom prezenta şi analiza caietul nr. 3 (parţial), şi caietul nr. 5 (în întregime), acestea reprezentând o valoare deosebită din punct de vedere al cercetării noastre, conţinând un vast material muzical scris în limba armeană.

4.4.2 O scurtă prezentare al Caietului Nr. 3 din moştenirea muzicală a cantorului Bálint Ákos

În acest volum sunt notate şarakan-uri pentru înmormântări, cântece bisericeşti pentru înmormântare cu textul în limba maghiară şi altele în limba armeană cu textul notat fonetic, dintre care trebuie menţionat al doilea cântec, intitulat de către autor „Sárágán” (Şarakan):

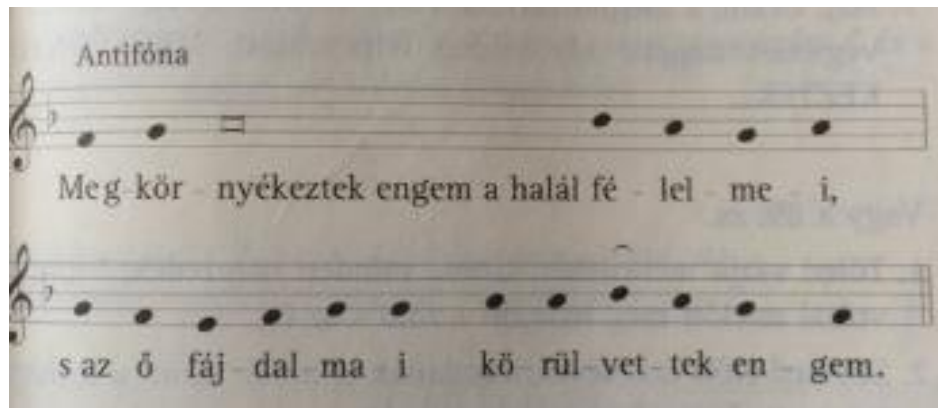
Exemplul muzical nr. 22 - Sárágán

În cadrul acestei melodii poate fi identificat modul 3 al Octoihului armean (= modul autentic 2.), construit pe nota La – din care gamă, conform descrierilor, se folosea mai des tetracordul La, Si, Do, Re, completat uneori cu Mi.

Figura nr. 21 – Modul 3

Pe de altă parte, fragmentul prezintă asemănări cu officium-ul romano-catolic de înmormântare intitulat „Megkörnyékezték engem a halál félelmei”:

Exemplul muzical nr. 23 – Antifona

Acest fragment muzical notat în 1926 pare să păstreze deci stratul cel mai străvechi al muzicii armene. Dacă luăm în considerare, că strămoşii armenilor din Gheorgheni s-au stabilit aici în jurul anilor 1672, venind de pe meleagurile moldovene unde au petrecut aproximativ 4 secole de pribegie de la alungarea lor din patria-mamă în 1239, ajungem la concluzia, că în interiorul sufletului lor s-au păstrat şi au răsunit profund unele arhetipuri ale muzicii armene timp de şapte secole. Pe de altă parte, luând în consideraţie asemănările cu fragmentul muzical citat mai sus, se pot identifica şi relaţiile interetnice pe plan cultural şi muzical, şi în special influenţa muzicii liturgice romano-catolice (gregoriene) maghiare caracteristice zonei.

4.4.3 Analiza Caietului Nr. 5 din moştenirea muzicală a cantorului Bálint Ákos

Caietul nr. 5 al moştenirii lui Balint Ákos este un caiet de dimensiuni mici (180x120 mm), care poartă titlul: „*Fragmente din liturghia armeană*”, şi subtitlul „*Copiat şi întocmit de cantorul catolic de rit armean Bálint Ákos*”. Are 22 file, din care 41 pagini scrise şi 3 pagini goale. Pe penultima pagină găsim însemnări referitoare la armenii din Gheorgheni, notate cu creionul. Informaţii referitoare la data începerii notării cântecelor bisericeşti aflate în caiet nu există. Caietul conţine fragmente din liturghia armeană şi cântece bisericeşti de comunitate cu textul în limba armeană, notate fonetic. Specificul şi importanţa acestui caiet constă în prezenţa unor cântece şi grupuri de variante ale cântecelor care sunt caracteristice liturghiei armene tradiţionale din întreaga lume. Caietul însumează opt variante ale cântecului intitulat *Szurp Ászdvádz* (Sfinte Dumnezeule): *Szurp Ászdvádz oriental*, *Szurp Ászdvádz din Dumbrăveni*, *Szurp Ászdvádz din Frumoasa*, *Szurp Ászdvádz din Gherla*, *Szurp Ászdvádz de sărbătoare*, *Szurp Ászdvádz de înmormântare* etc. De asemenea, apar în manuscris numeroase variante al *Hâjr mjer* (Tatăl nostru): *Hâjr mjer „cotidian”*, *Hâjr mjer oficial şi original*, *Hâjr mjer „recunoscut”*, *Hâjr mjer de sărbătoare*, *Hâjr mjer cu melodia originală armeană* etc. Este demn de menţionat prezenţa în manuscris al unor cântece de comunitate bisericeşti maghiare cu textul în limba armeană – asemenea Manuscrisului din Frumoasa. Pe parcursul analizei am descoperit unele cântece care apar în formă identică, sau identic dar notate în altă tonalitate şi în Manuscrisul din Frumoasa.

Hájr mjer (Cotidian)

Exemplul muzical nr. 36 – Hájr Mjer

Titlu: Hájr mjer

Subtitlu/funcția: Hétköznapi (Cotidian)

Număr strofe: 1

Structura strofică: 8/7/8/7/8/8/8/7

Indicația de tempo: -

Indicația de măsură: C (4/4)

Tonalitatea: Do-major

Ocazia/sărbătoarea: timpul de peste an

Textul:

„Tatăl nostru Care ești în ceruri, sfințească-Se numele Tău, vie împărăția Ta, fie voia Ta, precum în cer așa și pe pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi și ne iartă nouă greșelile noastre, precum și noi iertăm greșiților noștri. Și nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăvește de cel rău.”

Originea: melodia este identică cu cea a cântecului de comunitate romano-catolic maghiar

„Áldozattal járul hazzád” (Tárkányi, 1900, pag. 7)

Anexa 4.36)

Observații: melodia arată înrudiri cu stilul muzicii clasicismului vienez, având structura A-B-Av.

Hăjr mjer (Oficial)

Titlu: Hăjr mjer

Subtitlu/funcția: Hivatalos és eredeti (Oficial și original). Előírásos (Reglementar)

Număr strofe: 1

Structura strofică: 8/7/8/7/8/7/8/7/8/7

Indicația de tempo: And. (Andante)

Indicația de măsură: C (4/4)

Tonalitatea: Mi bemol-major

Ocazia/sărbătoarea: În dreapta paginii observăm mențiunea „Ünnepi hivatalos” (De sărbătoare, oficial), dar autorul nu specifică sărbătoarea cu ocazia căreia se cântă această variantă al Hăjr mjer

Textul:

„Tatăl nostru Care ești în ceruri, sfințească-Se numele Tău, vie împărăția Ta, fie voia Ta, precum în cer așa și pe pământ. Pâinea noastră cea de toate zilele dă-ne-o nouă astăzi și ne iartă nouă greșelile noastre, precum și noi iertăm greșiților noștri. Și nu ne duce pe noi în ispită, ci ne izbăvește de cel rău.”

Originea: melodia face parte din creația compozitorului armean Makar Ekmalian (1856-1905) (Anexa 4.39)

Observații: această variantă a rugăciunii *Tatăl nostru* se cântă peste tot în diaspora armeană

Concluzii finale, contribuţii personale şi originalitate

Teza de doctorat intitulată *Influenţe ale comunităţii armene în dezvoltarea vieţii culturale din Transilvania* tratează subiectul abordat, pe întinderea celor patru capitole constitutive, dintr-o perspectivă plurivalentă menită să descopere să prezinte date şi informaţii esenţiale cu privire la importanţa şi rolul diasporei armene în evoluţia socio-culturală a Transilvaniei în general şi la formarea şi dezvoltarea muzicii armene în special.

Cercetările incluse în prezenta lucrare sunt axate în primul rând pe domeniul muzicii, însă - prin intermediul acestora - în cadrul tezei se conturează o imagine cuprinzătoare privind viaţa, tradiţiile, religia, cultura diasporei armene din Transilvania şi procesul de transformare al acestora de-a lungul secolelor. Pentru început, abordarea subiectului este introdusă prin conturarea contextului istoric, politic şi cultural, precum şi din prisma evoluţiei artelor pe teritoriul Armeniei vechi. Astfel, **într-un prim capitol** se conturează influenţele externe ai factorilor istorici, sociali, cultural-artistici care au stat la baza cercetărilor însumate în cadrul tezei de doctorat. Scopul primordial al acestei cercetări fiind identificarea elementelor cultural-artistice şi în special muzicale ale comunităţii armene din Transilvania, ne-am propus prezentarea istoriei comunităţii armene din Transilvania de la stabilirea lor până în secolul XIX. (cu o privire scurtă asupra situaţiei actuale de asemenea). **În al doilea capitol** asistăm astfel la prezentarea formării diasporei armene din România - şi în special diasporei din Transilvania -, influenţa comunităţii armene asupra societăţii transilvane, specificul educaţiei şi religiei armene, activităţile cu caracter social, cultural şi ştiinţific, în scopul identificării influenţelor şi interferenţelor cultural-artistice. **Capitolul trei** tratează istoria muzicii armene, pornind de la cele mai vechi timpuri şi până în prezent. Sunt prezentate sistemul modal specific, sistemul notaţional şi problemele legate de acesta, precum şi creaţia unor personalităţi ai vieţii muzicale armene de deosebită importanţă. Având în vedere faptul, că ne-am propus căutarea, descoperirea şi analiza repertoriului liturgic armeano-catolic maghiar din Transilvania, aflat în prezent pe cale de dispariţie, **capitolul patru este dedicat** în întregime materialului muzical armenesc, specific diasporei din Transilvania, bazat pe manuscrisele descoperite şi prelucrate de autorul tezei. Fragmente muzicale cu caracter folcloric, puţine la număr, şi materialul muzical religios scris identificat în arhivele bisericilor armeano-catolice din Frumoasa şi Gheorgheni sunt descrise şi analizate în egală măsură în cadrul acestui capitol. Un element primordial al cercetării a constituit identificarea concordanţelor cu repertoriul liturgic romano-catolic maghiar, prin intermediul unor culegeri de cântece bisericesti romano-catolice, dintre care cea mai cunoscută şi recunoscută în perioada respectivă, culegerea întocmită de Tárkányi Béla József, editată în anul 1900, intitulată *Katholikus Egyházi Énektár* (Culegere de cântece bisericesti catolice). O altă problemă importantă din punct de vedere al cercetării a fost revalorificarea şi analizarea rolului îndeplinit de cântecele bisericesti de comunitate maghiare în cadrul Bisericii Armeano-Catolice. Pe de o parte cântecele acestea au devenit părţile componente ale liturghiei, iar, pe de altă parte, cântecelele caracteristice asociate unor sărbători au luat locul anumitor părţi ale liturghiei.

Pe baza cercetărilor efectuate sunt identificate originea și funcția cântecelor bisericești armene, elementele muzicale și de notație cu caracter specific, iar prin prisma acestui proces analitic se conturează o amplă imagine asupra vieții și credinței unui component specific al societății transilvane, pe cale de dispariție: armenii.

În urma analizelor efectuate asupra materialelor muzicale autografe descoperite și prezentate în cadrul tezei putem considera că repertoriul bisericesc armeano-catolic transilvan utilizat în cursul secolului XIX. prezintă următoarele caracteristici:

- melodiile liturgice, precum și cântecele bisericești de comunitate incluse în ritul armeano-catolic au textul în limba armeană (care a suferit de asemenea transformări majore pe parcursul secolelor, în urma cărora textele în cauză au devenit foarte dificile de tradus), iar melodiile acestora sunt împrumutate într-un procent însemnat din repertoriul romano-catolic maghiar, caracteristic regiunii.
- parcurgerea unui repertoriu vast de muzică religioasă, păstrat grație activității unor cantori profund devotați, ne-a oferit posibilitatea de a conștientiza și de a urmări transformarea treptată a practicii liturgice armene de pe teritoriul Transilvaniei, iar prin intermediul acestei cercetări s-a făcut posibilă de asemenea reconstruirea parțială al procesului de integrare a populației armene în societatea maghiară.
- acest proces al integrării - demonstrat de către faptele istorice, culturale, artistice prezentate în cadrul acestei lucrări - a continuat în cursul secolului XX., astfel deci în prezent numărul populației armene este foarte restrânsă, scris-cititul în limba armeană a dispărut definitiv, limba nu mai este cunoscută și vorbită de nici o persoană în regiune. Reprezentanții bisericii armeano-catolice fac eforturi deosebite în scopul menținerii ritului, prin celebrarea liturghiilor în limba armeană, însă în cadrul acestor liturghii de cele mai multe ori numai textul cântecelor este rostit în limba armeană.

Având în vedere cele prezentate mai înainte, și în scopul păstrării acestor tradiții în conștiința colectivă a societății ar fi recomandat pe de o parte cercetarea profundă a culturii minorităților din Transilvania, și - în cazul realizării acestor cercetări și colectării unor informații autentice, temeinice - prezentarea istoriei minorităților, sau al istoriei muzicii minorităților în educația instituțională prin introducerea acestui material în programa școlară, sau prin intermediul realizării unor proiecte privind muzica minorităților din Transilvania .

Importanța tezei de doctorat într-o viziune generalizată constă în însăși natura ei investigatoare, care generează demararea unei cercetări științifice, finalizată cu înglobarea tuturor rezultatelor pertinente obținute, prin care subiectul cercetat pășește într-o fază evolutivă, de maxim interes față de informațiile de specialitate prolifice și de actualitate.

Atât subiectul ales cât și procesul realizării cercetărilor întrunesc condițiile de originalitate ale tezei de doctorat intitulată *Influențe ale comunității armene în dezvoltarea vieții culturale din Transilvania*, elaborarea lor fiind în integralitate rezultatul contribuțiilor personale ale subsemnatei, atent și profesionist monitorizate de conducătorul științific al lucrării.